CONFERENCIA DE CLAUSURA

**AS GALICIAS DE LUÍS SEOANE,
CO EXILIO DE FONDO**

Ramón Villares

Universidade de Santiago de Compostela

Consello da Cultura Galega

Luis Seoane e Maruxa, Bos Aires, 1972

A figura de Luís Seoane proxecta unha longa sombra que se estende desde Santiago de Compostela a Bos Aires e desde Arxentina a Galicia enteira, nun esforzo de entendemento de realidades algo distantes pero tamén de exercicio dunha dupla cidadanía en que ningunha destas dúas moradas ficase nun lugar subalterno. Dito en palabras do propio Seoane, el considerábase a si mesmo un porteño con “mi irrenunciable acento gallego”, ou, á inversa, un “pintor gallego nacido en la Argentina”. Destes trazos e da obra polifacética de Luís Seoane ocupáronse durante estes días pasados expertos galegos e arxentinos. No principio deste congreso analizou Beatriz Sarlo as varias Arxentinas que estaban presentes na obra e no pensamento do noso pintor. Agora vou tentar corresponder cunha presentación das varias Galicias, reais e imaxinarias, que formaron parte esencial da vida de Luís Seoane. Non poderei facelo coa mestría literaria e mesmo artística da colega arxentina, senón coas armas propias do historiador curioso polo tecido cultural e polas correntes intelectuais nas que se desenvolveu Seoane e que permiten entender non só a súa obra senón tamén a súa executoria vital.

Malia correr o evidente risco de repetir algunhas ideas que xa foron expostas durante estes días, teño que comezar por fixar algúns trazos biográficos do autor e marcar o campo en que quero situar a súa obra. Desde logo non abundaría con dicir que Seoane é unha figura de boa formación intelectual e atento ás tendencias artísticas do seu tempo, nin tampouco que foi autor dunha obra moi copiosa e plural, que vai desde o deseño, a pintura e o muralismo ata a creación literaria e a promoción de moitas iniciativas editoriais e xornalísticas. Para dicilo cunha palabra da que el moito gustaba, non é fardel menor o que tiña composto ao final da súa breve vida. Alén de todo isto, foron os “lugares” onde traballou e morou os que marcaron de modo profundo a súa vida e a súa obra. O periplo constante entre Arxentina e Galicia é algo máis que un dislocamento espacial ou temporal. Constitúe, pola contra, un trazo esencial da súa biografía e unha fonte da que manan as augas do seu curso vital.

EMIGRANTE RETORNADO, EXILIADO ATÍPICO

Comecemos por asentir un primeiro trazo da súa peripecia vital. Seoane foi un de tantos retornados que houbo na Galicia da primeira metade do século vinte, cando ir a América ou volver á terra era case o pan de cada día. El foi un fillo de “emigrantes

acomodados que habían tenido cierto éxito comercial” (Seoane, 1991, 26), que deciden retornar para se asentar na súa terra de orixe e socializar os seus fillos nela, morando na cidade pero sen esquecer a aldea, cursando unha carreira universitaria como sinal da mobilidade social que forxaba a emigración. Foi o que lle aconteceu a tantas outras figuras da Galicia coetánea, que son inseparables do feito migratorio, desde un Castelao ou un J. Bal y Gay ata un J. Lesta Meis ou un A. Villar Ponte. Pero o caso de Seoane resulta mesmo especial, porque por un feliz azar o seu retorno á curta idade de seis anos, en 1916, coincidiu cunha das fases máis brillantes de toda a historia galega, como é a que corresponde cos anos da fundación das Irmandades da Fala ata o estalido da Guerra Civil. Vinte anos de esplendor cultural, pero tamén de expansión económica e de mobilización política. Talvez este retorno da familia Seoane fose unha opción vital definitiva. De feito, a súa instalación afectiva, cultural e política en Galicia foi completa ata os loitosos días de xullo de 1936, sen se rexistrar ningún retorno por temporeiro que fose á súa Arxentina natal. Viñeran para ficar.

Pero a Guerra Civil mudou todo. Luís Seoane primeiro e logo a súa familia logran retornar, contra a súa vontade, á Arxentina e á súa capital porteña, para alí refaceren unha nova vida na cidade deixada vinte anos antes. Non é do caso reparar no golpe moral que supuxo para esta familia, e tantas outras, a fuxida a América

A avoa materna de Luís Seoane
coas súas fillas María, nai do pintor,
Carmen e Antonia

como único medio certo de escapar das gadoupas da morte ou da represión desencadeada desde xullo de 1936. O que importa é ver que, subitamente, Seoane vese convertido nun trasterrado ou nun exiliado político. Pero tamén aquí se pode atopar un matiz cualitativamente interesante para entender a biografía do noso autor. Trátase, no meu ver, dun exiliado atípico por varias razóns.

En primeiro termo, porque non fixo a Guerra Civil como tantos homes da súa xeración que ou ben se incorporaron á fronte bélica como forma de salvar a súa vida (como os casos ben coñecidos de Ramón Piñeiro ou Francisco Fernández del Riego) ou ben combateron nas trincheiras republicanas porque daquela parte os colleu o inicio da contenda (casos de Rafael Dieste ou Lorenzo Varela). A experiencia

bélica, como é sabido, muda profundamente as actitudes e valores dos combatentes, tanto entre os que ficaron no bando franquista como entre os que loitaron no bando republicano. Seoane non dimitiu do seu compromiso co réxime republicano e foi dos primeiros en denunciar a represión franquista en libros memorables como *Trece estampas de la traición* (Bos Aires, 1937) ou *La Galice sous la botte de Franco* (París, 1938), no que resulta esencial a súa colaboración. A súa experiencia da guerra foi, por tanto, a do combatente político e ideolóxico, nunha cidade como Bos Aires, onde a tormenta da “guerra de España” non deixou indiferente a ningún sector da sociedade arxentina.

En segundo termo, o Seoane fuxido á Arxentina non se comporta como a maioría dos exiliados republicanos, que adoptan unha postura —no dicir de Claudio Guillén— “ovidiana”, isto é, de moradores dun novo Ponto Euxino no que están comestos polas saudades de retornar ao seu lar, Roma na metáfora ovidiana. Luís Seoane, pola contra, adoptou desde o principio a decisión de se incorporar á cultura e á vida intelectual de Bos Aires.

En terceiro termo, Seoane foi un exiliado que, sen ter retornado de forma definitiva a Galicia máis que nas vésperas da súa morte, en 1979, nunca cortara as súas relacións coa terra de orixe. Dirase que este é comportamento común de todo

Seoane e Colmeiro en Bos Aires, 1937

exiliado, o que pode admitirse no plano familiar e mesmo político. Pero no caso de Seoane ese vínculo con Galicia foi esencialmente cultural, ata o punto de tratar de construír en Bos Aires unha illa de cultura galega na “Galicia ideal” —a expresión é de Castelao—, sen ter ningunha constancia de que esa obra podería ser coñecida ou devolta á Galicia europea. Que se trataba dun exiliado que colocaba a cultura galega no primeiro plano da súa propia identidade persoal é proclamado polos seus amigos porteños. Por exemplo, nunha carta de recomendación que Seoane leva para Raúl Deustua, con ocasión da súa viaxe ao Congreso da Paz en París no ano 1949, di o autor desta, un home que asina como *Sebastián*: “Este es Luis Seoane a quien tu ya conoces a través de sus hermosas ilustraciones de libros argentinos. Ha sido de mis primeros amigos de Buenos Aires [...]. El ama como tú la vieja tradición, su leyenda, su magia, su misterio y ha sabido revivir en sus creaciones el imponderable espíritu de su antiguo pueblo, el gallego”.

Esta percepción dun Seoane enraizado na cultura galega axuda a entender un compromiso vital que vai alén do dun exiliado político. Trátase da posición dun autor

Reunión en Pergamino (Arxentina), en 1941, na casa da señora Adelaida Barbazán, que está sentada no centro e ten á súa dereita a Norberto A. Frontini, Xosé Núñez Búa e M. Colmeiro. De pé á dereita da fotografía Luís Seoane e no centro Castelao

que aspira a construír un novo edificio da cultura galega entendido como unha continuidade do labor realizado en Galicia nos anos vinte e trinta. Desde esta perspectiva, cómpre engadir á condición do Seoane exiliado a súa potencia creadora dunha nova imaxe de Galicia. Foi realmente un gran deseñador da cultura e da idea de Galicia pero —e insistirei logo neste punto— non o fixo de forma illada senón en contacto coa colectividade dos “emigrados” (e tamén dalgúns exiliados) e cos seus amigos xeracionais que permaneceron no interior na Galicia europea.

Neste contexto dun emigrante retornado á terra, dun fuxido inesperado e dun exiliado algo atípico que nunca voltou de forma definitiva, pero que tampouco nunca tronzou os seus elos culturais con Galicia, propóñome facer unha tripla achega á biografía afectiva e intelectual de Luís Seoane. En primeiro lugar, falarei da Galicia anterior á Guerra Civil. Podería apoñérselle a metáfora de Castela da “alba de gloria” como definidora dun período histórico que tivo o seu momento culminante no plebiscito do 28 de xuño de 1936, no que o pobo galego expresou unha vontade cívica e política de consecución dun Estatuto de autonomía. Sería a máxima expresión da súa autoconciencia nacional e o punto de chegada dun proceso comezado anos antes pero que, aplicado á biografía de Seoane, ben se pode cingir aos vinte anos que corren desde 1916 a 1936. Naquel tempo de esperanzas foi onde Seoane pasou da infancia á idade adulta, no que se formou intelectualmente e no que se socializou afectivamente.

Unha segunda será a Galicia de alén mar, que tamén podemos chamar en termos migratorios a “parroquia de acolá”. Nese novo mundo en que Seoane apenas vivira seis anos, el convive agora con exiliados e con emigrados e nesa Galicia que ten como capital a cidade de Bos Aires é onde mantén unha dupla condición de instalado nos dous universos culturais que marcan a súa executoria vital: a cultura porteña mesturada de acento galego e a cultura da Galicia europea que Seoane levaba no seu “fardel de exiliado”. Foi en Bos Aires onde Seoane matinou de forma sistemática máis que en retornar, en devolver a Galicia todo un proxecto cultural de futuro, fundado no diálogo entre a tradición e as vangardas. E foi como resultado desa reflexión que Seoane procura establecer contactos co interior a partir de 1946.

Aquí comeza unha terceira Galicia que acaba por se configurar como unha realidade plural, habitada por grupos culturais diversos e mesmo conflictivizados mutuamente, cos que Seoane nunca rompe por máis que manteña rexamente as súas posicións ideolóxicas e estéticas a vaia virando nos seus afectos e relacións. Non é

doado explicar este percurso das relacións de Seoane cos seus amigos do interior, pero abonde con dicir que el procura de forma desesperada interlocutores que lle permitan lograr o obxectivo esencial, que é transmitir ás novas xeracións a obra cultural feita antes da guerra e, logo, no exilio americano. Nesta terceira Galicia hai relacións amicais permanentes e unha sucesión de interlocutores, entre os que sobrancean os grupos Galaxia (anos cincuenta) e Sargadelos (anos sesenta e setenta).

As pontes que establece para vadear este río foron varias. Primeiro foi o grupo Galaxia, cuxos membros máis prominentes, desde Otero Pedrayo ou García-Sabell ata Fernández del Riego ou Ramón Piñeiro, foron os seus correspondentes predilectos desde finais dos corenta ata finais dos cincuenta. Logo entrou en relación con outras persoas que, sen seren incompatíbeis coas anteriores, favoreceron unha deriva diferente cara a outras iniciativas culturais e mesmo empresariais: trátase do Laboratorio de Formas e do posterior grupo Sargadelos, con figuras como Isaac Díaz Pardo, Valentín Paz-Andrade e algúns exiliados retornados nos anos sesenta como Rafael Dieste ou Eduardo Blanco-Amor, como principais cabezaleiros deste diálogo galaico-arxentino. Houbo outras relacións e outros correspondentes —algúns decisivos, como os seus amigos galegos do exilio (Varela, Cuadrado, Espasandín)— que realmente están sempre presentes nas decisións e nas apostas de Seoane. O sentido de grupo, manifestado na lectura colectiva das cartas que se cruzaban entre eles, era mantido tanto en Galicia como na Arxentina.

Cuberta do libro *Textos inéditos* de Luís Seoane, en edición de Manuel Núñez Rodríguez, Universidade de Santiago de Compostela, 1991

VINTE ANOS NA GALICIA EUROPEA: TRAMA AFECTIVA E FORMACIÓN INTELECTUAL

A primeira Galicia de Seoane corresponde cos vinte anos anteriores á Guerra Civil, que cadran coa súa estadía na Terra. Foi naquela Galicia na que Seoane construíu o que logo el chamaría esa “trama afectiva que dura toda la vida”, isto é, o lugar e o tempo nos que se forxan as amizades e se logra a instalación vital que dá o partillar experiencias con colegas e amigos nas aulas, na rúa e nos faladoiros. Esa “trama afectiva” armouna Seoane basicamente na cidade de

Santiago de Galicia, onde estudou o bacharelato e fixo a carreira universitaria, onde adquiriu unha serie de patróns de comportamento, valores, amizades e proxectos, onde coñeceu a tantos amigos que moito recordaría alá en Bos Aires. Amigos como Ánxel Fole, Santiago Montero Díaz ou Luís Manteiga, como Aquilino Iglesia Alvariño, Álvaro Cunqueiro ou Domingo García-Sabell, polos que pregunta nas súas primeiras cartas e aos que dedica algúns dos seus libros, aínda sen saber a ciencia certa se estaban vivos ou non. Tal foi o caso de Ánxel Fole, perdido durante anos nos seus mesteres agrícolas do Incio e de Quiroga, que é un dos amigos (con Plácido Castro, Maside, Manteiga e Aquilino) ao que lle dedica “con nostalgia” o seu libro *Homenaje a la Torre de Hércules* (1944).

Foi en Compostela onde Seoane adquiriu as súas principais relacións afectivas con xente da súa xeración, pero tamén con xente un pouco maior, como o diplomático Lois Tobío —que lle trae de Berlín algún álbum de George Grosz ou exemplares da revista *Simplicissimus*—, o pintor Carlos Maside, o seu principal mestre en materia artística, ou o excepcional editor Ánxel Casal, asentado na cidade compostelá nos tempos da II República. E nun plano máis recuado estarían os membros do Seminario de Estudos Galegos e das súas obras e “xeiras” de estudo polas distintas terras de Galicia (Melide, Deza...), así como algunhas figuras senlleiras da xeración Nós, como Alfonso D. Castelao ou Ramón Otero Pedrayo, daquela xa convertidos en grandes protagonistas da política galega, como dirixentes do Partido Galeguista e como deputados nas Cortes Constituíntes da República.

Este foi un tempo de grande esplendor cultural e de mobilización política. Deixemos á beira o contexto político e reparemos na situación da cultura. O máis relevante foi, sen dúbida, a tentativa de crear unha cultura nacional que acompañase o proceso de organización política de republicanos e galeguistas darredor dunha nova idea de Galicia. Ese labor de construción dunha cultura nacional foi realizado a través da literatura, que deixou de ser unicamente poética por obra dos escritores da xeración Nós, que se beneficiou de audaces iniciativas editoriais como Lar e Nós, de revistas de alta cultura como a ourensá *Nós*, a luguesa *Ronsel*, a coruñesa *Alfar*, a pontevedresa *Logos* ou xornais como *Claridad* ou *Ser*, do que o propio Seoane chegou a ser seu codirector canda Ramón Suárez Picallo. Foi un período que non significou unha simple continuidade da época do rexionalismo senón que se produciu unha ruptura política e cultural desde 1916/18, coa creación das Irmandades da Fala, nun impulso que durou ata 1936.

Nesta transformación do sector cultural foi esencial a aparición en 1923 do Seminario de Estudos Galegos (SEG). A institución tivo un claro referente epocal. Viña a representar, con algúns anos de atraso, o papel que desempeñaron outras institucións análogas aparecidas na España do primeiro terzo de século, como o Institut d'Estudis Cataláns (1907), a Sociedad de Estudios Vascos (1918) ou mesmo o tecido asociativo promovido polo institucionismo de Giner de los Ríos e de Cossío na cultura española, desde a Junta para la Ampliación de Estudios (1907), a Residencia de Estudiantes (1910) ou o Centro de Estudios Históricos (1910). Todo obedecía a unha mesma idea, que non era outra que a de crear instrumentos institucionais que permitisen construír culturas nacionais, fosen estatais ou subestatais, nun momento histórico de forte confrontación entre diversos proxectos nacionais alternativos ou concorrentes, como os que aparecen na España de Alfonso XIII.

Alén desta proposta de modernización cultural, que acadaría cumios de grande altura (*noucentisme* catalán, “edad de plata” española, xeración Nós en Galicia...), un novo actor apareceu na escena da acción cultural daquela altura, que foi a universidade. Para o caso de Galicia, o papel desempeñado pola Universidade de Santiago resultou decisivo, coa creación de novas facultades universitarias en 1922 (Ciencias e Letras), o que facilitou a chegada dunha nova fornada de catedráticos cunha formación de raíz xermánica (Pericot, Pérez Bustamante, Calvet, Recasens Siches...), que decontado se volveron os referentes da mocidade universitaria de finais dos anos vinte e que, de modo figurado, aparecen reflectidos no romance oteriano *Devalar* (1935). De forma paralela, artellouse unha corrente de mobilización política en favor dun novo concepto de universidade, que deixase de ser, como a alcumara Castelao, unha “ama de cría do caciquismo” en Galicia. O estigma que representaba o modelo da vella universidade era o representado polo romance de Alejandro Pérez Lugín, *La Casa de la Troya* (1915). O paradigma do estudante “troiano” era aquel que viña a Santiago a estudar unha carreira profesional, á espera da herdanza familiar dunha botica ou dun bufete profesional e, mentres tanto, gastaba o seu tempo en namoros e esmorgas, como lle acontecía ao protagonista do romance de Pérez Lugín.

O carimbo da nova universidade era o da construción da “Residencia” a imaxe da Cidade Universitaria de Madrid e a renovación dos métodos docentes privilegiando a investigación (facer “papeletas”, traballar en laboratorios, saír ao campo...) sobre a aprendizaxe memorística de textos. “Contra a Casa da Troia” foi

un dos berros máis repetidos por esta mocidade universitaria na que militou Luís Seoane. Esa mocidade logrou empatar cos rumos de renovación simbolizados polo reitor A. Rodríguez Cadorso (1930-1934), que encamiñou a institución cara a unha modernidade científica e un progresivo compromiso coa realidade de Galicia, recollendo en parte o legado do SEG. Seoane militou moi activamente nesta cruzada “antitroiana”, tanto dentro da vida universitaria —na que comezaba a despuntar a Federación Universitaria Escolar (FUE), presidida naquela altura por Domingo García-Sabell—, como no campo que lle era máis próximo, o da cultura e da adopción dunha actitude de vangarda estética. Porque ser “antitroiano” era congruente coa crítica ás exposicións artísticas rexionais, co desprezo do enxebrismo e coa defensa dunha apertura ás modas literarias e artísticas europeas.

Esa Compostela dos anos trinta foi realmente o berce onde naceu e medrou intelectualmente Luís Seoane. Para el Compostela foi como unha metáfora de toda Galicia pois, malia ter morado na cidade d'A Coruña desde o ano 1934, realmente foi a Compostela dos anos trinta a que permaneceu no seu corazón, a súa “Ítaca” particular sempre lembrada e evocada no exilio porteño. Como lle dicía nunha carta a Maside de novembro de 1954: “Ellas [as cartas do seu mestre] me unen a una época que es la que más quiero de mi vida, la que recuerdo con más frescura y la que fue en la calle y por amigos como tú, más que en la universidad, mi maestra” (Seoane, 1991, p. 98).

Que foi o que aprendeu nas rúas de Compostela dos anos trinta? Aprendeu dous grandes patróns culturais que foron valores permanentes en toda a súa obra e que Seoane evoca de forma constante nos seus textos e mesmo nas cartas privadas aos seus amigos: a raíz popular da cultura e a raíz moderna e vangardista desta. Delambos valores camiñaron no fardel co que Seoane chegou a Bos Aires e así foi visto polos seus coetáneos porteños. A mediados dos anos cincuenta, o crítico de arte Julio Payró definiu a Seoane con estes dous parámetros: “lo veo a Vd. muy siglo xx y lo veo también prodigiosamente románico” (*Galicia Emigrante*, 14).

Hai un texto revelador do propio Seoane —escrito tempo despois e mantido inédito ata a súa publicación póstuma en 1991— no que evoca a vida compostelá dun mozo, chamado Claudio, que semella ser un trasunto do propio pintor. Ese mozo transita polas rúas de Compostela e párase moitas veces no mercado ou praza de abastos, de camiño cara ás aulas da universidade. No mercado, ao abeiro da igrexa de San Fiz de Solovio —fachada románica, espadana barroca— están as

vendedoras, “vestidas con sus ropas de labradoras y haciendo sonar sus zuecos de madera en las losas de las calles”. Eran mulleres que falaban un galego puro, que o mozo Claudio escoita e trata de aprender. Moitos días cómpralles minchas (ou “caracolas de mar”), nas que o escolante advirte unhas formas en espiral que lle lembran “el arte prehistórico de su país” e todo o que veu despois, incluído o románico da propia igrexa de Solovio. Neste relembro da mocidade universitaria de Seoane están expresamente mencionados eses dous patróns culturais: a raíz popular que representan as vendedoras do mercado e a raíz culta da fachada da igrexa románica, que el describe como policromada:

Luego de elevar los ojos una vez más [cara á fachada da igrexa], como todos los días del curso haciendo camino igual al dirigirse a la Universidad, siguió en dirección a ésta, distraiéndose en extraer con el alfiler el contenido del caracol de mar. Aquellos restos de pinturas, esos rojos y azules que escondían la piedra venían a ser como las bellas frases de la pescadora entre tanta blasfemia y palabras sucias (Seoane, 1991, 24 e ss.).

Había, desde logo, outros lugares predilectos para Seoane naquela Compostela republicana. Un dos máis visitados foi a feira dos xoves, que se realizaba na Alameda ou carballeira de Santa Susana. Alí foi centos de veces para ver e palpar a sociedade campesiña que unha vez por semana se instalaba na cidade. Moitos autores coetáneos, como Castelao ou Otero Pedrayo, tiveron esta mesma percepción: que o *rus* invadía Compostela de forma periódica. Pois foi alí, na Alameda, onde Seoane adquiriu unha gran familiaridade coas formas e actitudes do labrego feirante, co seu modo de falar e de cerrar os tratos, cun simple apertón de mans. Máis que unha ollada populista e distante, hai nesta práctica de Seoane unha precoz aprendizaxe dos valores culturais do pobo e unha fonte de inspiración para a súa obra artística, que se define polo compromiso social que adopta: “¡Cuanto siento no haber aprovechado más la lección de ir cada semana a hacer dibujos a la feria de Santa Susana!..., hubiese tenido aún en la memoria un material extraordinario”, dille a Carlos Maside en decembro de 1957 (Seoane, 1991, p. 103).

Da relevancia da feira dos xoves —da fasquía dos feirantes, das olladas dos animais, do ambiente popular— hai constancia en moitas cartas e escritos curtos do propio Seoane. Pero tamén debeu ser motivo de comentario nos faladoiros porteños, a vulgar por unha breve referencia da familia Rafael Dieste-Carmen Muñoz,

que cando retornan definitivamente a Galicia en 1961 e comezan a se instalar na súa morada familiar de Rianxo, escriben entusiasmados aos amigos que ficaron en Bos Aires: “Hemos estado varias veces en Santiago. La enorme lección de Santiago me parece que aún no ha sido asimilada ni por los mismos santiaguenses. Los maravillosos bueyes de la feria sí parecen entenderla” (Dieste, 1995, p. 526).

Alén desta imaxe da sociedade campesiña que Seoane percibiu na Compostela daquela altura, Seoane familiarizouse coa arte culta, nomeadamente a da época románica, que lle ensinou a entender o seu mestre Carlos Maside, con quen visitou máis de duascenas veces a catedral de Santiago e as dúas obras máis representativas: a fachada de Praterías e o Pórtico da Gloria. Ollando e reproducindo as formas daquelas esculturas románicas, Seoane aprendeu a entender a modernidade. Todo nos conduce á mesma conclusión, sexa no caso da feira da Alameda, sexa no exemplo da catedral e do románico compostelán. Se voltamos de novo ao exemplo de San Fiz de Solovio, naquel relato estaba condensado este fardel visual do Seoane formado en Compostela: a raíz culta da fachada e do seu tímpano policromado; a raíz popular da vendedora que tiña posto á sombra da igrexa. Con todo, foi o Pórtico da Gloria o referente que máis acompañou os recordos composteláns de Seoane. Cando o seu amigo D. García-Sabell vai ás Xornadas Patrióticas de Bos Aires (1953), o único que lle pide Seoane é que lle leve fotos do moimento do Mestre Mateo, o mesmo que un ano antes lle pedira a Carlos Maside.

Podería concluír a evocación desta primeira Galicia coas palabras do propio Seoane, pronunciadas trinta anos despois nunha entrevista radiofónica con Vicky Linares, en Bos Aires: “Nací a la pintura admirando el románico y el arte popular”, isto é, entre Solovio e o mercado de abastos, entre o Pórtico da Gloria e a feira da Alameda. A parte culta sería a historia, a memoria, os mortos, recollidos nas formas do románico; a parte popular, a terra como forza nutricia dunha sociedade rural considerada como un organismo puro. Talvez se atope aquí, neste fardel compostelán de Seoane,

Luís Seoane, retrato de Carlos Maside publicado en *El Pueblo Gallego*

máis influencia epocal do pensamento da xeración Nós do que imaxina. Porque esta idea da terra e dos mortos, tan propia da tradición ideolóxica conservadora francesa, é o nervio explicativo dun libro tan emblemático como *Arredor de si* (1930), o *bildungsroman* do galeguismo escrito por Otero Pedrayo, quen estaba moi influído polo autor francés Maurice Barrès. Este enfoque barresiano na interpretación da cultura tivo unha influencia moi fonda na cultura galega posterior, tanto na literatura (de Cunqueiro a Méndez Ferrín) como no pensamento galeguista de posguerra. Pensemos que aínda en 1977 a maioría dos consultados sobre qué Galicia imaxinaban para o ano 2002, contestaban que sería a “unión da terra e do home”, para dicilo en palabras de García-Sabell, o máis cosmopolita dos participantes naquel coloquio (Díaz y Díaz, 1977).

Pero voltemos a 1936, no momento en que conclúe esta primeira xeira formativa do Luís Seoane artista, pero tamén a do cidadán e profesional comprometido coa sociedade galega. Non tivo unha militancia política de primeira fila, pero era clara a súa posición ideolóxica, como se revela na enquisa feita polo xornal vigués *El Pueblo Gallego* (1933), na que Seoane é o único dos estudantes universitarios de Compostela que se define como “galeguista” e “marxista”. Este duplo fardel ideolóxico, así como a súa formación artística popular e contemporánea, románica e vangardista, é o que caracteriza ao Seoane anterior ao estalido da Guerra Civil, en xullo de 1936.

O libro *Galicia 2002* recolle o debate organizado por M. Díaz y Díaz entre 1976 e 1977

Aquí comeza unha segunda fase da súa vida, que se desenvolve nunha Galicia da que apenas gardaba máis que unhas lembranzas de neno.

CORENTA ANOS NA GALICIA DE ALÉN MAR: EXILIADOS, EMIGRADOS E ARXENTINOS

Esta segunda Galicia é a de alén mar, a da “parroquia de acolá”, a Galicia do exilio ou dos “emigrados”: hai moitos modos de a denominar. Luís Seoane foi para esa Galicia, porque xa viñera dela vinte anos antes. Era a solución máis acaída. Por tanto pasou de ser un retornado galego a ser un retornado arxentino. Na

fluxida de Galicia tivo a sorte de non ser obxecto de represión física (fusilado ou “paseado”) naqueles días de chumbo nunha cidade como A Coruña, na que as primeiras autoridades correron esa sorte, desde o gobernador civil (F. Pérez Carballo) ata o gobernador militar (xeneral Caridad Pita), así como moitos dos seus amigos, entre eles o xastre e pintor Luis Huici. Felizmente sobreviviu uns meses agochado e logo liscou vía Portugal. Tamén aquí actúa positivamente a súa condición de cidadán arxentino, que lle facilitou o seu arribo a Bos Aires na primavera austral de 1936.

Seoane retorna a Bos Aires nas condicións que xa temos contado e alí comeza a súa inserción vital e profesional nunha cidade moi pendente do curso seguido pola guerra de España. É interesante revisar as condicións desa instalación persoal, porque amosan de novo a complexidade da figura do propio Seoane. Cando chega á súa cidade natal, non é un exiliado típico, nin tampouco un emigrante. En certo modo é un retornado, que ten a vantaxe de contar con algúns contactos e redes amicais ou familiares na cidade porteña. Un contacto fundamental foi o avogado Norberto Frontini e a súa dona, Mony Hermelo, aos que coñecera en Compostela en 1933 con ocasión da viaxe que aquel casal fixera a Europa. A súa instalación nesta segunda Galicia fariase, pois, nunha tripla condición de exiliado, de retornado e de emigrante. A primeira facilitaralle unha cómoda asimilación co grupo de exiliados republicanos que comezarán a chegar a partir de 1939. A segunda, a incorporación a un grupo de intelectuais arxentinos que o acollen, por razóns tanto ideolóxicas como de ocupación profesional, na industria editorial e nos medios culturais de orientación basicamente antifeixista. E a terceira condición, a de emigrante, permítelle conectar coa populosa colectividade galega e, de paso, favorecer o salto cara á terceira Galicia, que sería a dos que permaneceron no interior, na España franquista, despois de 1939.

Como exiliado republicano, Seoane reconstrúe en Bos Aires unha nova trama afectiva a través das redes de solidariedade coa causa da República que se formaron na Arxentina con ocasión da Guerra Civil española e que, logo, se agrandarían coa chegada dunha importante e selecta nómina de escritores e intelectuais cos que forxa sólidas amizades. Dos exiliados que van chegando, algúns eran xa coñecidos (caso de Arturo Cuadrado, Rafael Dieste) e outros converteranse en amigos algún tempo despois (como Lorenzo Varela, que chega desde México en 1942). Estes catro, con Otero Espasandín e Antonio Baltar, formarían un núcleo humano moi unido, con identidade propia en proxectos editoriais, publicación de revistas e mesmo partillando comúns lugares de sociabilidade, como era o Café Tortoni. Daqueles faladoiros e de varios “ga-

llegos exiliados (Varela, Dieste, Seoane)” trazará Francisco Ayala un acaído perfil no seu libro de memorias *Recuerdos y olvidos* (1982). Esta rede de amizades agrandouse coa incorporación de exiliados españois pertencentes ao grupo *Hora de España* (caso de A. Serrano Plaja, A. Sánchez Barbudo) e, naturalmente, con outras figuras sobranceiras da cultura española, como os escritores Francisco Ayala ou Rafael Alberti, o pintor M. Ángeles Ortiz e algúns exiliados italianos, como Attilio Rossi.

Como arxentino de nación e retornado en 1936, Luís Seoane intégrase noutra rede afectiva de amigos arxentinos que foron esenciais para a súa instalación vital na capital porteña. De Norberto Frontini e de Luis Baudizzone recibe as primeiras axudas materiais (incluída a liberación do penal onde o meteran as autoridades arxentinas por “prófugo militar”) e tamén as afectivas, pois foi a través deles como se conecta cun grupo moi selecto de intelectuais antifeixistas, como Luis Falcini, Jorge Romero Brest, C. Córdoba Iturburu, Horacio Coppola ou José Luis Romero, que formarán parte da paisaxe afectiva de Seoane durante todo o resto da súa vida, case toda ela residente na cidade de Bos Aires. Todos eles serán “grandes amigos”, como lle confesa a Noemí Gerstein (maio de 1977), cando sabe estando en Galicia da morte case simultánea de Rosa María Oliver, C. Córdoba Iturburu ou J. L. Romero. A este primeiro gran círculo de amigos arxentinos de Seoane hai que engadir os procedentes da comunidade xudía, coa que conectou desde mediados dos anos corenta, cando realiza unha primeira exposición de pintura na galería da Sociedade Hebraica, daquela dirixida polo escultor Falcini, en 1947. Galeristas e marchantes, arquitectos e

Portada de *De Mar a Mar*, n.º 1, 1942

coleccionistas pasaron a formar parte dun círculo de amizade que chegou a ser dos máis íntimos para Maruxa e Luís Seoane, como son as figuras de Simon Scheimberg, Lipa Burd ou Rafael Lipschitz. De feito, o propio Seoane era consciente da novidade cultural que supoñía este achegamento ao mundo xudeu porteño. Con motivo da exposición na Sociedade Hebraica, confésalle ao seu amigo Lorenzo Varela: “Lo hago en esta sociedad [...], como homenaje a la colonia extranjera que en Buenos Aires realiza de verdad una acción cultural digna. ¡Como renegarán de mí en el cielo mis ascendientes, auditores de la Rota, curas y cristianos viejos!”.

O mundo das relacións humanas e intelectuais de Luís Seoane en Bos Aires era, pois, moi plural. Pero tiña un punto en común, que era a súa militancia cultural e política en movementos de carácter antifeixista que, entre outras marcas, tiveron a de ser defensores da causa da República española durante a Guerra Civil, dos aliados na Guerra Mundial e, posteriormente, de militaren no antiperonismo. Algúns destes amigos pertencían ao socialismo arxentino, outros ao comunismo. Non consta que Seoane militase en ningún partido político na Arxentina, pero a imaxe que os anticomunistas —entre eles, os troskistas— tiñan do pintor era a de ser un “compañeiro de viaxe” dos comunistas e “stalinianos”. Desta forma definenos varios amigos do pintor Eugenio F. Granell. Por exemplo, Juan Andrade, un dos grandes líderes do Partido Obrero de Unificación Marxista (POUM), daquela residente en París, infórmalle en maio de 1948 de que “sé que [en] Buenos Aires anda uno de los Dieste [Rafael] que es uno de los muchos que hacen el juego a los stalinianos” (Granell, 2009, p. 106) e outro troskista residente en Bos Aires, Francisco de Cabo, reitéralle uns meses despois (setembro de 1948) unha impresión análoga:

De unos años a esta parte me intereso bastante por la pintura [...]. Esta semana fui a una exposición de un conocido tuyo, Luis Seoane, que pinta campesinas y pescadores gallegos con un estilo brusco y primitivo pero con tonalidades armoniosas y opacas. Me encontré también con otro gallego que tú conoces: Lorenzo Varela, tan stalinista y tan cínico como siempre. Seoane y Varela son inseparables y este último influye mucho sobre el espíritu del abogado-pintor (Granell, 2009, p. 111).

Así pois, a instalación ideolóxica e social de Seoane en Bos Aires realízase nos medios exiliados republicanos españois e dos grupos de intelectuais arxentinos de esquerdas, antifeixistas en xeral e tendencialmente comunistas, sambenito que se lle apoñerá con frecuencia ao propio Seoane. Instálase tamén como un traballador do sector da cultura e como un intelectual que comeza a traballar en medios editoriais e culturais arxentinos ou promovidos por algúns exiliados republicanos, como Gonzalo Losada, Álvaro de las Casas, López Llausás ou Joan Merli, que son os fundadores de míticas cabeceiras editoriais como Losada, Emecé, Suramericana ou Poseidón. O propio Seoane foi un activo emprendedor editorial co seu amigo Cuadrado ou con arxentinos como Baudizzone, en selos como a editorial Nova ou Botella al Mar. A súa vinculación coa potente industria editorial permítelle desenvolver unha tarefa de intelectual en Bos

Aires e de traballador no sector editorial, que é moito máis ambiciosa do que facía en Santiago de Compostela antes da guerra, cando apenas coidara da edición dalgunha revista universitaria ou da edición de libros de poesía do seu amigo Cunqueiro. Un bo exemplo desta integración social e cultural está patente na homenaxe que se lle tributa a Luís Seoane en agosto de 1944, con ocasión do seu libro *Homenaje a la Torre de Hércules*, onde se mesturan a partes iguais exiliados republicanos galegos e españois (Alberti, Ayala, Castelao, Dieste, Serrano Plaja, Colmeiro), exiliados europeos (Moreau, Rossi, Stern) cunha copiosa nómina de intelectuais arxentinos (H. Coppola, J. L. Romero, Baudizzone, Henríquez Ureña, G. de Torre, Mallea, Payró, Falcini ou A. Berni).

Alén de retornado á Arxentina e de exiliado, Seoane ten algo de inmigrante, de membro dun grupo étnico moi presente na cidade de Bos Aires. El non dimite da súa condición de galego e de axente activo da cultura galega, é dicir, que se integra dentro da colectividade dos “emigrados” e acepta formar parte dalgunhas institucións como o poderoso *Centro Gallego* de Bos Aires. Por chamada do influente membro da colectividade, Rodolfo Prada, a revista *Galicia* daquela institución será dirixida por Luís Seoane durante case vinte anos. Nela promove a presenza da cultura da colectividade, pero tamén da Galicia europea e dalgúns dos seus principais escritores, como Ramón Otero Pedrayo. Para a revista consegue a colaboración periódica de F. Fernández del Riego, que será o seu correspondente en Galicia durante moitos anos desde 1947, co pseudónimo de “Salvador Lorenzana”:

Bosquexo de Seoane para o deseño da cuberta de *Otero Pedrayo y la Galicia medieval*, de José Luis Romero, 1947

Propúñame Seoane que lle remesase unha ampla información mensual sobre a actividade da cultura e da socioeconomía que se realizaba en Galicia [...]. Foi así como comezou a aparecer na revista esa sección, co título de “Galicia cada treinta días”. Incluía un breve editorial, seguido dun noticiario relativo aos eidos artístico-literario, socio-económico e mesmo docente, enfocado desde un punto de vista galeguizador (F. Fernández del Riego, 1990, p. 191).

A razón de colaborar co *Centro Gallego*, que tiña un carácter máis mutualista, e non coa Federación de Sociedades Gallegas, de perfil máis cultural e de filiación republicana, non ten probablemente outra

explicación que a persoal. En todo caso, non é relevante para o noso argumento. Porque o importante que hai que destacar aquí é que Luís Seoane intégrase máis nas redes culturais que nas redes políticas. Non está tan próximo a Prada, a Abraira ou a Castelao por razóns de militancia política, que queda en segundo plano, senón que está próximo ao *Centro Gallego* e á colectividade dos emigrados por razóns culturais. De aí que, como repetirá con teimosía o propio Seoane, desde a súa chegada a Bos Aires asumiu a tarefa de levar adiante a construción dunha cultura nacional, que non se podía facer na Galicia europea. Como lle lembra a Fernández del Riego en 1951, o seu afán era “convertir esta ciudad en un gran centro editorial gallego”.

Cando reivindica o seu labor de editor de tantos libros de temática galega —ata sesenta—, de exposicións artísticas e de edición de revistas, o seu argumento é sempre o mesmo: fixen todo “pensando en Galicia”, como o resultado dun imperativo ético asumido pola súa xeración, esgazada pola Guerra Civil, de transmitir á posteridade un legado cultural que ficara bloqueado no seu desenvolvemento polo triunfo da “Nueva España” franquista. Os libros editados son de temática galega, os nomes das coleccións (“Dorna”, “Pomba”, “Camino de Santiago”) son tamén inequivocamente galegos. A cultura galega, mesmo a publicada en lingua galega, sobreviviu na diáspora naquela década difícil dos anos corenta, grazas ao empeño de persoas como Luís Seoane. Esta reflexión xa nos encamiña cara á terceira das Galicias, a da confluencia entre o exilio e o interior. Pero antes de contar esta peripecia do restablecemento dos contactos, cómpre reparar unha miga no propio drama do exilio e nas razóns polas que os exiliados toman as súas decisións estratéxicas.

O DRAMA DO EXILIADO: FACER OU DESFACER AS MALETAS

Traballar sobre a cultura galega e sobre temas galegos tiña un obxectivo claro: devolver a Galicia aquela obra feita alén mar. Pero como e cando retornar eran cuestións que non dependían da vontade dos exiliados, senón da situación política de España e do contexto internacional. A imposibilidade de retornar é clara ata o final da Segunda Guerra Mundial, porque as pontes co interior estaban case cortadas, agás nas relacións propiamente políticas do grupo de Castelao e do Consello de Galiza coa oposición galeguista reconstruída desde 1943 en Galicia e moi activa ata lograren a presenza de Castelao como ministro galeguista no goberno republicano do exilio,

presidido en París por José Giral, en 1946. Nos anos que van desde 1944 ata 1947 houbo un entusiasmo colectivo que permitiu pensar nun retorno rápido e triunfal á terra perdida na Guerra Civil. Pero a eclosión da Guerra Fría e a resistencia do franquismo, con algunha axuda exterior (desde o Reino Unido ou Estados Unidos ata o Vaticano ou a propia Arxentina peronista) fronte á presión diplomática internacional, mudaron de vez a situación de España e tamén dos exiliados. A súa vida de instalación provisional nos países de acollida debía ser revisada. Como diría máis tarde o propio Seoane: “Todos los años, por navidad, nos reuníamos en casa de [Rafael] Dieste y brindábamos porque el año próximo estaríamos ya en España. Muchos ni habíamos comprado muebles, vivíamos en pisos alquilados, siempre con las maletas preparadas [...]. Pero el momento [de retornar] no llega” (Alonso Montero, 1994, p. 44).

Había que pensar en retornar —facer as maletas— ou en desfacelas e instalarse de forma permanente nalgún país estranxeiro. A finais dos anos corenta, a posibilidade do retorno é claramente asumida por moitos exiliados, por máis que non sempre o consigan ou se decidan a afrontar esa nova experiencia. A evolución do propio grupo de Seoane en Bos Aires é ilustrativa, pois Otero Espasandín marcha para os Estados Unidos, Serrano Plaja retorna a Francia, Rafael Dieste á universidade de Cambridge, Lorenzo Varela fuxe da presión peronista cara a Uruguai e o propio Seoane acepta participar no Congreso pola Paz (París, 1949), organizado polo movemento comunista internacional, como un modo tentativo de pulsar de modo persoal e directo a situación en Europa e talvez preparar un futuro retorno. A idea de retornar era, pois, algo partillado entre os exiliados. Rafael Dieste, por exemplo, confésalle en 1951 ao crítico Enrique Azcoaga que para Seoane “en el horizonte no aparece Buenos Aires” (Dieste, 1995, p. 379). Podería ser o seu destino Estados Unidos, a onde o animaba a ir Otero Espasandín, ou ben Europa e a propia Galicia, de onde o reclamaban amigos como Fernández del Riego ou García-Sabell. Os desexos de regresar, nos anos cincuenta, están presentes de forma constante nas cartas que se cruzan entre si estes exiliados ou nas que dirixen aos seus vellos amigos que ficaron en Galicia. Era a hora de superar a síndrome de estar “con las raíces al aire”, como definiu Carmen Muñoz a situación do exiliado.

Formúlase, por tanto, a necesidade de tomar unha decisión, que é o que no fondo expresa Francisco Ayala cando escribe ese patético pero clarividente artigo, “Para quién escribimos nosotros”, publicado no ano 1949, que no fondo o que fai é preguntarse sobre o sentido do exilio e sobre os destinatarios imaxinarios da obra que están

a facer. Voltarei logo sobre este asunto, pero abonde agora a mención para evocar esta profunda crise moral do exilio, que non só é residencial senón antropolóxica, de procura dun sentido a tanto sacrificio e tanta lealdade aos valores da República que os vaivéns das alianzas políticas da oposición ao franquismo estaban poñendo en cuestión a finais da década dos corenta. A aceptación dunha posible saída monárquica para o franquismo e a perspectiva de que esta opción fose manexada polo propio Franco —como en realidade así aconteceu— era algo que se abría paso naquela altura, por máis que moitos coetáneos sentisen carraxe só de pensar nesa solución. Iso foi o que sentiu o propio Castelao perante o oportunismo dos seus vellos amigos de *Galeuzca* ou o que sentiu un liberal da “terceira España”, como o xornalista catalán *Gaziel*, quen escribe un patético relato sobre esta decepción no seu dietario *Meditations en el desert*, onde cualifica a viraxe de W. Churchill a respecto da ditadura de Franco (finais de 1947) como “una de las inmundicias más claras y graves de la historia” (*Gaziel*, 2005, p. 84). Esta foi unha reflexión que fixo todo o exilio (galego e non galego) e tamén moitos dos chamados “exiliados do interior”, que, esperanzados cunha solución democrática análoga á dos países europeos occidentais despois de 1945, decatáronse de que isto quedaba adiado *ad kalendas graecas*.

EXILIO E INTERIOR, CAMIÑOS DE ENCONTRO

Chegados a este punto, e antes de entrarmos nas relacións de Seoane coa cultura galega do interior, penso que non estará de máis unha breve reflexión (de método ou de enfoque) sobre como podemos ver o exilio hoxe en día. Porque xa pasaron moitos anos e estamos xa en disposición de poder dicir que temos que enfocar o exilio, non con criterios morais senón con criterios puramente historiográficos ou de historia cultural e intelectual. Neste sentido, existen algúns lugares comúns ou interpretacións do exilio que pertencen ao que F. Bacon chamaría os *idola*, que nos impiden ver claramente unha realidade. Un deles é, por exemplo, a idea maniquea de clasificar aos exiliados en termos morais: serían bos os que marcharon e malos os que aquí ficaron. É evidente que se trata dunha simplificación argumentativa que serve só de chamada de atención. Pero o meu obxectivo é complexizar o fenómeno do exilio, pois as razóns duns e doutros para fuxir ou para quedar foron diferentes e mesmo razoables. No conxunto do exilio español, por exemplo, unha parte non pequena da chamada Edad

de Plata da cultura española non foi para o exilio ou retornou precozmente, mesmo non sendo franquista, como é o caso de Menéndez Pidal, Marañón ou Ortega y Gasset. Outros autores máis novos, pero igualmente marcados pola guerra e o exilio exterior ou interior, fixeron reflexións que merecen ser tidas en conta. Por exemplo, a do historiador Jaume Vicens Vives, da mesma idade que Luís Seoane. En marzo de 1954 escribelle ao seu coterrán Josep Ferrater Mora, brillante escritor e profesor de Filosofía, daquela exiliado nos Estados Unidos:

Jo sóc d'aquells que em vaig quedar —porser no ho hauria fet si hagués previst la duresa de la lluita— perquè creia que el país tenia remei i que era absolutament necessari que tots poséssim el coll a la tasca de redreçar-lo [...]. De la mateixa manera que d'altres han salvat la continuïtat del país en las lletres i en la ciència, jo he aconseguit que no s'estronqués el doll de la nostra historiografia (Clarà et al., 1994, p. 72).

“Eu son daqueles que ficaron”, asevera Vicens. Tamén no caso de Galicia houbo moitos que ficaron na Terra, con máis ou menos comodidade, ou con maior ou menor adaptación á situación política imposta polo réxime franquista. Non é o mesmo falar da posición de Vicente Risco que da de Otero Pedrayo, da posición de Álvaro Cunqueiro que da de Ramón Piñeiro. Algúns dos fundadores do Seminario de Estudos Galegos, como F. Bouza Brey ou X. Filgueira Valverde, foron dos que quedaron para facer unha notable obra de investigación arqueolóxica e literaria, como suxería o propio Vicens. Outros de tendencias conservadoras e católicas, como o crego Xesús Carro, de quen Seoane fala marabillas na súa correspondencia, alcumándoo como “o vello máis mozo”, é apreciado polo seu papel na salvación do patrimonio do Seminario de Estudos Galegos e, nomeadamente, por ser o posuidor da máis completa información erudita sobre a cidade de Santiago de Compostela e a súa arte. Cando o coleccionista Simon e Aída Scheimberg veñen a Galicia no verán de 1958, os seus guías en Compostela son Bouza e Carro, que en cada esquina da cidade lles advirten: “no dejen de decirle a Seoane que conocieron la calle del Preguntoiro, y la iglesia de las Ánimas, y... y... Y así toda la ciudad” (Scheimberg, 1963, pp. 30-31).

En suma, que cómpre superar o maniqueísmo interpretativo e, en especial, cómpre analizar de forma conxunta a dinámica do exilio e a do interior, porque delambas se interfíren e retroalimentan. O caso de Seoane é un dos máis paradigmáticos, porque é un exiliado que está traballando constantemente para devolver a Galicia a

súa obra, e non está pensando en como facer carreira nun museo de Norteamérica, senón en como modernizar Galicia. De modo que o exilio, igual que o interior, é un continente moi plural. Non hai unha unidade idílica no exilio e moitos dos exiliados eran conscientes diso. No propio espazo bonaerense non era o mesmo un José B. Abaira que un Suárez Picallo, un Prada que o propio Seoane ou Lorenzo Varela. Estaban case nas antípodas desde o punto de vista ideolóxico e nas opcións vitais que escollían. Tamén no interior eran evidentes esas distancias entre os superviventes do Seminario de Estudos Galegos, os membros do grupo Galaxia ou o sector máis conservador (e castelanfalante) da Real Academia Galega.

A partir de fins dos corenta, a autopercepción que os exiliados teñen da súa situación e do seu porvir empeza a mudar. A viraxe non depende unicamente de que houbese que “desfacer as maletas” e deixar de ser uns exiliados ovidianos que só aspiran a recuperar aquilo que perderan. Resulta cada vez máis evidente que o retorno é posible, pero que non se pode volver á situación cultural e política da España anterior á Guerra Civil. Que é preciso pensar un futuro diferente do deseñado pola Constitución de 1931 e polas forzas políticas actúantes ata 1936. Isto é o que di con notable claridade e contundencia Ramón Piñeiro nos anos cincuenta e isto é o que comezan a observar algúns membros do exilio, tanto no ámbito político como no cultural. As lentas viraxes auspiciadas polo Partido Comunista español ou a preparación por grupos do interior e do exilio do congreso de Múnic de 1962 forman parte deste proceso. A influencia do chamado polo franquismo “contubernio de Múnic” foi decisiva, porque alí se acordou, en palabras de Salvador de Madariaga, “la fin de la guerre civile”, segundo lembra no seu *Dietari* un asistente catalán (Manent, 1995, p. 159).

Tamén mudaron os enfoques no ámbito cultural. Retornemos de novo a Francisco Ayala e o seu mencionado ensaio de 1949, “Para quién escribimos nosotros”. O que sostén o profesor Ayala é que realmente o esplendor cultural da República foi fomentado pola vontade de entender o problema nacional de España e que ese obxectivo fracasou coa propia contenda civil, que creou de novo dúas Españas, a “cautiva” aferrollada pola ditadura e a “peregrina”, fuxitiva de si mesma. A súa conclusión é que hai que repensar a situación, porque —e son as palabras finais do ensaio— “ahora que llegan de España —con sordina y por alusiones, en la letra impresa; claramente, en la correspondencia particular— algunos llamamientos patéticos de la generación más joven, grave sería que no supiéramos acudir a un diálogo sin duda espinoso y quizás, a ratos, amargo” (Ayala, 1958, p. 30).

A reflexión de Ayala non pasou inadvertida no interior, aínda que demorara algúns anos en haber unha resposta articulada, como a producida por José L. Aranguren. Este novo modo de entender non só España senón o propio exilio foi un dos grandes temas de debate de finais dos corenta e da década dos cincuenta. Foi o tempo en que se publicaron “pamphlets” e poderosas obras de interpretación do que era España, desde o debate de Laín Entralgo e Calvo Serer producido en 1949 (*España como problema, España sin problema*), ata o máis ambicioso que sostiveron na España “peregrina” Américo Castro e Sánchez-Albornoz, nas súas obras emblemáticas *La realidad histórica de España* (1948) e *España, un enigma histórico* (1957), delambas con notoria repercusión na vida intelectual tanto no interior como no exilio americano desde os Estados Unidos (onde ensinaba Castro) ata Bos Aires, lugar de morada de Sánchez-Albornoz. Foi tamén o debate entre “excluíntes” (isto é, do sector do Opus Dei) e “comprensivos” (o sector procedente do falanxismo). Uns e outros tentaron conectar coa oposición ao franquismo e, naturalmente, co exilio cultural e literario. Foi unha práctica epocal moi común, desde a revista *Insula* de Vicente Aleixandre e J. L. Cano ou *Papeles de Son Armadans* de Camilo J. Cela ata os exemplos de intelectuais cataláns (Vicens Vives, Manent, Serrahima) ou de intelectuais galegos como o grupo Galaxia, que conectan de forma intensa co exilio americano na década dos cincuenta.

Era o resultado dunha convicción xeneralizada. Algo estaba a mudar, tanto nos medios do exilio como no interior de España. Os cambios non eran estritamente de natureza política, nin de homologación do réxime franquista coas democracias occidentais, senón de natureza cultural e de aprecio do que estaban a facer os intelectuais do interior e dos rumos que estaba a coller a sociedade española. As visitas que algúns exiliados comezan a facer, de forma tímida, á España franquista vainos confirmando nesta idea. Vallan de exemplo as impresións do matrimonio Dieste. Cando Carmen Muñoz vén por primeira vez a España, no ano 1949, visita os seus lugares familiares (Plasencia, Rianxo) alén doutras cidades. A súa impresión non foi negativa, segundo lle conta aos seus sobriños Antón Baltar e Mireia Dieste en novembro daquel ano: “A mí no me quedaron ganas de quedarme en Madrid porque estaba muy fuertemente polarizada hacia Londres, pero en otras circunstancias creo que me hubiese atraído” (Muñoz, 2005, p. 104). Uns anos máis tarde, Rafael Dieste confirmalle ao pintor Manuel Colmeiro, quen acababa de regresar de España, esa visión positiva do país e deixa caer unha rotunda crítica sobre algúns dos seus compañeiros de exilio: “me agrada especialmente el tono en la manera de hablar del asunto porque me cansan

estos republicanos tímidos y anacrónicos que parecen no haber visto nunca de verdad a España, a sus gentes, sus cielos, sus montes, sus llanos” (Dieste, 1995, p. 433). Un exiliado serodio, que chega a Bos Aires nos cincuenta, Enrique Azcoaga, malia ser un fuxitivo da España “cautiva” non deixa de confirmar esta tendencia a reinterpretar as relacións do exilio co interior. Despois de pronunciar unha conferencia no Colexio Nacional, á que asistiu Luís Seoane, este cóntalle ao seu amigo Dieste: “Escuchándole nos afirmábamos que una de las consecuencias más trágicas de la Guerra Civil es esta separación producida entre los escritores y artistas de uno y otro lado, ellos a penas tienen noticias de cuanto se hizo fuera de España y a nosotros se nos escapa, por falta de medios de información, lo que allí se produce” (carta do 24/01/1952).

Estábase a modular o discurso e cambiar as actitudes. Neste contexto é no que se produce o enlace de Luís Seoane co interior, que supón introducimos na terceira das Galicias que integran o grande tapiz da vida do noso pintor. A súa obsesión era deixar de ser uns “Robinsones aislados en islas lejanas” e fomentar o encontro entre as dúas Galicias, a de alén mar e a europea, que, en certo modo, era a expresión da escisión entre a España “cautiva” e a España “peregrina”. Dito con palabras do propio Seoane en carta a Maside en 1957, “era el momento de integrar a Galicia. La Galicia europea y la Galicia americana. De crear una unidad sentimental, cultural, etc. fuerte” (Seoane, 1991, p. 106). Os desexos non sempre se cumpriron e os desacordos, tanto co grupo Galaxia como posteriormente co grupo Sargadelos, foron frecuentes aínda que sen chegaren nunca á ruptura. Pero esta terceira Galicia composta polos amigos do interior converteuse desde finais dos corenta no *leitmotiv* intelectual e mesmo vital de Seoane ata a súa morte.

RELACIÓNS CULTURAIS NOS CINCUENTA: O GRUPO GALAXIA

A conexión con esta Galicia do interior efectúase por vías exclusivamente culturais, como decote aconteceu noutros ámbitos peninsulares. As pontes políticas abertas por Castelao e polo Consello de Galiza co interior ficaran choídas desde finais dos anos corenta e nunca volverían ter unha relación fluída, por razóns que sería algo longo de explicar. Agora era o momento de construír outro tipo de relacións e isto é o que sucede desde 1946/1947 e de forma moi intensa na década dos cincuenta. Os interlocutores son Luís Seoane e Francisco Fernández del Riego. Eles actúan, máis que a título persoal, como cabezaleiros de senllos grupos que acreditan nun obxectivo común,

que é converxer co traballo cultural deixado en suspenso por motivos da Guerra Civil. Dito doutro modo, tratábase de suturar unha ferida que seguía aínda aberta despois de quince anos. Seoane tiña unha necesidade vital, case angustiada, de recuperar estes contactos cos seus amigos xeracionais. Cando retorna da súa primeira viaxe a Europa, en outubro de 1949, pode aproveitar unha parada de tres horas en Vigo do paquete en que viaxaba cara a Bos Aires. Alí entrevístase cun grupo de amigos e, dous meses máis tarde, confésalle a Del Riego: “No recuerdo ni las calles, ni el café, ni el bar donde estuvimos, sólo recuerdo vuestros rostros, vuestros gestos tan familiares y que los años no habían borrado de mi memoria” (2/1/1950).

Para establecer este contacto, o equipamento de Seoane era bastante notable e a súa executoria dentro da colectividade de Bos Aires e incluso do sector editorial fora moi importante. El cría moito neste proceso de construción da cultura nacional a través da creación individual e da acción colectiva: edición de libros, exposicións de pintura, publicación de revistas e ambiciosos proxectos empresariais. Era un modo de institucionalizar a cultura nun contexto de ausencia de institucións políticas propias. Tamén era axeitada a bagaxe de Fernández del Riego e do seu grupo de amigos en Galicia. Desde 1949 viñan matinando na necesidade de fundar unha editorial que permitise desenvolver un labor patriótico pola vía da acción cultural e da preservación da conciencia nacional lograda nos tempos da república. Esa editorial foi Galaxia, que deu nome a todo un grupo de intelectuais hexemónicos na década dos cincuenta.

Iniciados os contactos epistolares, logo viñeron os estritamente persoais. A instancia de Prada e de Seoane, comezaron a realizarse no *Centro Gallego* de Bos Aires unhas “xornadas patrióticas” darredor do 25 de xullo, que pretendían ser unha continuidade das celebracións que o nacionalismo galego fixera desde os anos vinte e que no exilio competían coa efeméride do 17 de decembro, día da decapitación do “mariscal” Pardo de Cela. A aposta por Pardo de Cela era da Federación de Sociedades Galegas, mentres que o *Centro Gallego* optou por unha vía máis continuista coa tradición das Irmandades da Fala e do Partido Galeguista. A celebración destas xornadas patrióticas comezou coa visita, en 1947, de Ramón Otero Pedrayo e seguiu con moitas outras figuras da cultura galega do interior: García-Sabell, Fernández del Riego, Bouza-Brey, V. Paz-Andrade e moitos máis. Alén das relacións persoais e directas, foron cada vez máis intensas as epistolares e as de colaboración mutua. Moitos orixinais escritos por autores galegos foron editados en Bos Aires e a presenza de

figuras do exilio como Seoane, E. Blanco-Amor, Rafael Dieste e, desde logo, outros exiliados asentados en diversos centros universitarios norteamericanos (R. Martínez López, E. González López, E. Guerra da Cal, X. Rubia Barcia) forman parte da paisaxe cultural da Galicia dos anos cincuenta e sesenta, onde se lles editan os seus libros e se reciben colaboracións para revistas e obras colectivas.

As tramas afectivas reconstruídas desde 1946 entre o exilio e o interior teñen contidos, alén dos amicais, basicamente culturais e non políticos. O mantemento dunhas relacións estables cos amigos de Galicia, en especial nos primeiros anos con Fernández del Riego, é unha necesidade obxectiva para os exiliados. Uns anos máis tarde, o propio Seoane confésalle a Del Riego que “a ti te debemos mucho todos”, porque “si lo que hacemos aquí no se pierde para Galicia y la finalidad de esa obra cobra sentido para nosotros, a ti te lo debemos” (21/12/1954). Posición que partilla co seu vello amigo D. García-Sabell, convidado ás xornadas patrióticas de Bos Aires en 1953, con quen Seoane pasa tardes enteiras relembando vellos tempos, desfiando recordos daquela mocidade republicana que a guerra esgazara e, de cando en vez, chorando xuntos polos tempos idos. A mostra do que sentía Seoane pódese ver despois da viaxe de García-Sabell, cando lle resume nunha carta persoal os seus sentimentos:

Tí non podes maxinar o que foi teu viaxe pra nós, pra mín máis concretamente, os recordos dormidos, non esquecidos, que despertaron coa tua presenza física, no diálogo contigo escoitando as tuas verbas tan cheas de paixón medida, de amor por todo aquilo que tamén nós queremos e pol-o que sufrimos lonxe sen outro acougo que o traballo que cada un de nós podamos facer en homenaxe a ese noso amor. Tí sabes millor que eu que hai doenzas que se curan, máis a nosa doenza feita de lonxanía e de lembranzas gardadas na memoria non teñen cura, e eiquí estamos morrendo día a día en cada liña que dibuxamos, en cada cadro pintado, en cada páxina escrita, esquecidos de todos, isolados no traballo, sufrindo o desvío da Terra. Agradecinche a túa presenza, cada minuto que me adicaches, as verbas adicadas a mín da tua conferencia que me produciron a emoción máis outa de cantas sentín endexamáis, porque elas viñan pronunciadas por tí, irmán entrañable, como si trouxeses a aperta de todos aqueles que quero. Non podo decirche ren mais, ¡xa quedaron tantas cousas sen dicir das que quería falarche persoalmente...! (carta 28/09/1953).

Pouco antes de chegar García-Sabell á capital porteña, dille Seoane na carta de invitación que todos están “deseiosos de falar de todo” pero, nomeadamente, “do que

fixemos eiquí sós, soñando en Galicia” (19/6/1953). Esta era unha constante obsesión de Seoane: a rexa vontade de afortalar unha alianza co interior e de facer un traspaso á Terra da obra feita no exilio, porque “Galicia é o que conta, e Galicia sodes vós”. A súa obra carece de sentido se non está destinada a Galicia, onde “hubiésemos querido pasar toda la vida” (carta a Maside, 30/8/1953). O que chama a atención nestas misivas é a ausencia de política, que máis que un abandono ou unha prudente retirada, revela a firmeza dunha convicción: que só a través da acción cultural se pode lograr o mantemento da conciencia de Galicia e a súa proxección futura, en diálogo coa modernidade. E esta aposta pola cultura é partillada desde ambas as beiras do Atlántico.

Os trazos desta parcería cultural forman unha imaxe case arlequinada. Pero hai algúns golpes de cor que chaman a atención da nosa ollada. O primeiro deles é a necesidade de suturar a cicatriz producida pola Guerra Civil e camiñar cara a un recoñecemento mutuo, que é persoal pero sobre todo grupal: “el temor nuestro —dille Seoane a Del Riego— es no ser reconocidos en Galicia” (2/12/1948). Tres anos máis tarde confésalle algo parecido ao seu mestre Carlos Maside: “nuestra obra, por modesta que sea, viene siendo hecha sin contacto con el país y con las gentes que realmente nos interesan”. As cartas son lidas colectivamente, as ideas expresadas nelas son froito de longas conversas e todo parece fluír comodamente, case en estado de euforia polo futuro ou de emoción polas lembranzas. Non hai reproches nin críticas nestes primeiros anos, senón ansias por atopar finalmente un sentido vital para unha xeración “soberba da que algun día terá de facerse historia”, en opinión de Seoane transmitida a García-Sabell despois da viaxe deste a Bos Aires (10/2/1954). O reencontro que propiciou esta viaxe tivo escenas conmovedoras desde o punto de vista afectivo, pero sobre todo tivo a virtude de poñer de manifesto que o reencontro físico era tamén un reencontro intelectual, ao comprobar que “non tiñamos diferencias que nos arredasen, aínda tendo desenrolado a nosa vida inteleitual en medios tan desvariados” (12/1/1954). Dese reencontro sae unha presenza máis directa de Seoane na cultura galega, que se plasma na monografía de García-Sabell sobre Seoane (editada en Galaxia, 1954) e na consideración do pintor como unha peza esencial da recuperación cultural de Galicia: “Galicia atopou o seu auténtico pintor na tua persoa”, dille García-Sabell ao seu retorno de Bos Aires (1/10/1953).

Este recoñecemento mutuo da permeabilidade cultural daquela “soberba” xeración —estivese na España “cautiva” ou na “peregrina”— resume un estado de opinión que se advirte en moitos ámbitos do exilio español republicano dos anos cincuenta: o

seu labor intelectual só adquire sentido se é recoñecido desde o interior. Quen é este “interior” é asunto difícil de reducir a un único punto, pois, no contexto xeral español, pode pasar desde o grupo de Ridruejo en Madrid ou Manent en Barcelona, ata figuras do réxime como Camilo J. Cela, que se esforza en acoller no seu *Papeles de Son Armadans* (PSO) gran parte das figuras do exilio, nomeadamente as da xeración do 27, desde Alberti ou Guillén ata Prados e Cernuda. Pero o certo é que na década dos cincuenta se está a producir este reencontro e que, non podendo plasmarse no campo da política, centra os seus esforzos no campo da acción cultural.

Reconstruamos un treito deste reencontro a través da correspondencia cruzada entre Camilo J. Cela e Américo Castro, incorporada nunha recente colectánea epistolar do primeiro (Cela, 2009). Confésalle Cela ao daquela profesor español en Princeton que “en *Papeles de Son Armadans* vivimos un pouco con la ilusión de publicar un texto inédito suyo” (24/5/1956), ao que Castro responde con elegancia non desprovista de contundencia que non podía aceptar a oferta, porque significaría romper unha “línea de conducta” que é como unha “cicatriz bien marcada”, porque “a mi edad, ¡71!, hay que estar en donde se está [...]”. No acepto ni colabro con mi presencia a nada que huela a “comprensión” (1/6/1956). O escritor de Iria Flavia non se deu por vencido e

Asistentes ao I Congreso da Emigración Galega en Bos Aires, 1956: Vilanova, Dieste, Álvarez Gallego, Núñez Búa, Baltar, Comesaña, Blanco-Amor, Velo, Tobío, Seoane e Laxeiro, entre outros

un ano máis tarde logra dobrar a resistencia de Américo Castro pola vía da vaidade e da hospitalidade, ofrecéndolle unha estadía estival na súa casa de Palma de Mallorca, que o exiliado acepta. Logo vén a súa colaboración na revista co famoso texto de temática compostelá, “Santiago y los Dioscuros” (PSO, XVIII, setembro de 1957), logo incorporado como capítulo —con título algo mudado— ao libro *Santiago de España*, editado en 1958 (Emecé, Bos Aires), cuxas galeradas foron corrixidas precisamente no curso da viaxe de Castro a España, entre Mallorca e a cidade de Santiago, onde é hóspede de membros do grupo Galaxia, amigos tamén de Cela.

Se se trae a conto esta anécdota é para ilustrar a labilidade das relacións culturais que se forxan nos anos cincuenta entre o exilio e o interior. O que fan o grupo Galaxia e o grupo de Seoane forma parte dun ambiente epocal que, por outra banda, permite superar o maniqueísmo interpretativo do exilio e entender a complexidade destas relacións. Agora ben, estas relacións non estiveron exentas de conflitos e de disensos. Xa llo advertía o pintor Maside a Seoane, cando lle preguntou polos amigos de Galaxia: “no me gustan esos que andan envueltos en niebla”, que é unha forma poética de criticar sen criticar as tendencias saudosistas de autores como Ramón Piñeiro e de denunciar a ausencia de compromiso social do grupo. Os problemas apareceron na segunda metade dos cincuenta e as relacións, sen se romperen de forma abrupta no plano colectivo (no persoal nunca acontecería), non recuperaron a sinceridade e o entusiasmo dos primeiros anos.

As razóns para esta ruptura foron de entidade e secuencialmente acumulativas. Comezaron co eco dalgúñas intrigas menores no seo da cada un dos grupos e acabaron ao bordo da ruptura. A celebración do Congreso da Emigración Galega, convocado en Bos Aires en 1956 no marco da conmemoración do banquete de Conxo, foi unha primeira pedra nese camiño do disenso, pois a organización AGUEA (Agrupación Galega de Universitarios, Escritores e Artistas), da que formaban parte Seoane e o seu grupo de amigos, tivo unha posición frontal de rexeitamento do congreso que o grupo Galaxia non partillou. Logo, o diálogo de xordos sostido con Antón Baltar cando viaxa a Galicia en 1957, e mesmo a ruptura de relacións de Galaxia coa xente do Consello de Galiza (Prada, Abraira, Puente, López) escenificada en 1958, á marxe do que significaba Seoane, foi toldando as relacións entre o exilio e o interior. As polémicas comezaron a ser frecuentes, tanto no diálogo epistolar como nas iniciativas culturais, como revelan moitos textos editoriais —da autoría persoal de Seoane— publicados na revista *Galicia Emigrante* nos anos 1957 a 1959. Un dos episodios máis controvertidos deses desencontros foi a polémica epistolar mantida con Ramón Piñeiro no ano 1958

a propósito da obra *A Soldadeira*, que alén dunha polémica estética, é un debate cultural e político sobre a función social da arte e do artista. Aqueles que, en palabras de Seoane, foran uns “heroes calados” na resistencia cultural dos anos corenta e cincuenta (basicamente, os membros do grupo Galaxia) comezaban a perder protagonismo nas relacións co exilio cultural.

A VIRAXE DOS SESENTA: O GRUPO SARGADELOS

A situación estaba preparada para un cambio de interlocutores entre o exilio e as xentes do interior. E isto foi o que sucedeu a partir de finais dos anos cincuenta, cando Seoane prepara a súa segunda viaxe a Europa e a primeira en que permanece un tempo en España, establecendo contactos co grupo “Brais Pinto” en Madrid e afortalando as súas relacións amicais con Isaac Díaz Pardo nas Cerámicas do Castro, onde residirá e traballará por longas tempadas nos sesenta, ata que adquire un piso na cidade d’A Coruña. Algún dos amigos máis íntimos de Seoane, como Rafael Dieste, tamén retorna a Galicia, contribuíndo deste modo a tender novas pontes para as relacións entre a cultura do exilio e do interior. “Haceis falta en España y ante todo en Galicia”, dille Dieste ao casal Seoane ao pouco de chegar a Galicia en 1961, esperando que así se animen tamén Laxeiro, Varela ou Blanco-Amor a retornar definitivamente (Dieste, 1995, 538). O asunto non era só regresar, senón definir un proxecto para desenvolver en Galicia, que fose coherente coa obra feita no exilio durante tantos anos. Unha cuarta Galicia comeza a se perfilar desde finais dos anos cincuenta no horizonte de Seoane.

E neste punto, a peza esencial foi Díaz Pardo, a quen coñeceu en 1956, con ocasión da exposición que o pintor e ceramista fixera no *Centro Gallego* de Bos Aires. A partir desta data, Díaz Pardo comezou un periplo de ida e volta entre Bos Aires e Galicia durante unha ducia de anos, debido á súa implicación no proxecto de Porcelanas de Magdalena. Nese proxecto colaboraron algúns exiliados con recursos económicos (Xosé Villamarín, Xosé Núñez Búa) e tamén intelectuais e artistas como Seoane, Geno Díaz e, naturalmente, o propio Díaz Pardo. Desta colaboración naceron unha serie de proxectos que, en realidade, mudaron cualitativamente as relacións de Seoane e do exilio con Galicia, nunha viraxe que non era previsible dez anos antes, cando tiveran lugar os primeiros contactos entre Seoane e Del Riego. O contexto político internacional —desde as loitas de liberación nacional

ata a revolución castrista—, así como as mudanzas que comezaron a agromar no seo da cultura galega, coa aparición do asociacionismo cultural e dun novo nacionalismo de inspiración comunista, son o pano de fondo desa viraxe.

Estas mudanzas atinxen varios ámbitos, dos que me ocuparei moi brevemente para non volver sobre aspectos xa tratados nestas xornadas por outros participantes. Un deses ámbitos de confluencia entre Seoane e Díaz Pardo foi a reivindicación sistemática da época republicana, nunca abandonada por Seoane pero que non atopaba o suficiente eco no sentir dos membros do grupo Galaxia. Neste campo, a empatía que decontado delambos logran establecer fúndase nas súas comúns raíces culturais e morais forxadas nos tempos da II República e na convicción decote defendida por Seoane de que era preciso recuperar o traballo daquela xeración tronzada pola Guerra Civil que, no caso persoal dos dous, tamén tivera o alto custo de perderen algúns familiares ben directos. Foi unha precoz reivindicación do que hoxe se denomina “memoria histórica”, que paulatinamente se faría explícita nos diversos proxectos acubillados baixo o paraugas do Laboratorio de Formas de Galicia.

Nun segundo ámbito, estas relacións Seoane-Díaz Pardo concretáronse na elaboración dun discurso crítico sobre a situación socioeconómica, cultural e política de Galicia. Emerxe daquela unha interpretación moi negativa da emigración, do éxodo rural e da política económica dos grandes grupos industriais de Galicia, nomeadamente o comandado por P. Barrié de la Maza, que son denunciados de forma sistemática por Díaz Pardo, xa nas páxinas de *Galicia Emigrante*, como os “explotadores” da riqueza propia de Galicia, sexa a enerxía hidroeléctrica, sexan os recursos forestais ou sexa o caolín de Fazouro. A expresión máis acaída desta proposta está contida no *pamphlet* de 1966, *Galicia hoy*, publicado por Ruedo Ibérico de París, se ben figura con pé de imprenta en Bos Aires. Unha rápida ollada á publicación, escrita ou “argallada” basicamente desde Galicia por S. Fernández Ollarnovo (pseudónimo de Díaz Pardo) coa colaboración artística de Maximino Brocos (pseudónimo de Seoane), abonda para amosar esta vontade de construción dunha nova forma de entender a realidade galega, fundada na recuperación da historia cultural de Galicia e na denuncia da situación de marxinação de Galicia en España. Como se di no seu prefacio ou “limen”, a obra pretende ser “un breve compendio de noticias y comentarios que reflejen la actual realidad gallega cuidadosamente silenciada por la prensa española y la propaganda oficial”. Trátase dun libro pouco amable, que repara nos “desastres” da Galicia dos anos sesenta e non nas “glorias” pretéritas.

Galicia hoy presentaba un innovador acervo gráfico, tanto pictórico como fotográfico. Deseños e viñetas de Castelao, Colmeiro, Díaz Pardo, R. Patiño, Seoane ou Laxeiro e as famosas fotografías de Manuel Ferrol sobre a partida de emigrantes no peirao d'A Coruña ilustran as páxinas desta obra. Tamén é de salientar a coidadosa selección de poemas (desde Cabanillas ou Celso Emilio ata Manuel María ou López-Casanova) e os seus ensaios interpretativos sobre a lingua galega —debidos a Alonso Montero—, así como a información achegada sobre a Guerra Civil e o maquis, por non mencionar o valor documental da obra coa incorporación de noticias de xornal, cartas de denuncia da situación da lingua galega ou publicitar “os dez principios mínimos” da recentemente constituída “Unión do Povo Galego” (UPG). Todo isto fixo de *Galicia hoy* un texto de referencia no que se educou intelectual e sentimentalmente toda unha xeración, a que esperta politicamente no novo nacionalismo dos anos sesenta, se estreia nas loitas contra o encoro de Castrelo de Miño ou na reivindicación da liturxia en galego e abrolla finalmente nas revoltas universitarias do ano 1968.

A proposta dos autores de *Galicia hoy* era a da loita cultural e política, feita á marxe de organizacións partidarias, pero que trataba de conectar coas tendencias intelectuais dos anos sesenta, de forte crítica do sistema capitalista e de confianza nun porvir de revolución política e social que conducise á liberación nacional. Eran tempos de confianza nun novo paradigma cultural fundado na superación dos “factores alienantes” do home, como lle comentaba o propio Isaac Díaz Pardo en varias cartas a Seoane no ano 1968, nas que alude a Marcuse e ao “marcusianismo imperante”, así como á guerra de Vietnam (“creo que lo más sano y estético es irse a Vietnam a matar yanquis y aliados de ellos”). Linguaxe epocal que era común en sectores intelectuais e universitarios do mundo occidental dos anos sesenta, desde California ou París ata este discreto epistolario cruzado entre Bos Aires e o Castro de Samoedo.

Cuberta deseñada por Seoane para *Galicia Hoy*, libro elaborado por Seoane e Díaz Pardo e impreso en 1966 en Bos Aires co selo editorial de Ruedo Ibérico

Un terceiro ámbito de relación entre exilio e interior, nucleado polas figuras de Seoane e Díaz Pardo, foi a elaboración de todo un programa cultural e empresarial organizado darredor do que se chamou “grupo Sargadelos”. A primeira tentativa deste proxecto comezara coa experiencia do Laboratorio Cerámico de Magdalena, que logo se transformou no Laboratorio de Formas de Galicia (LFG), definido desde 1963 pero botado a andar algúns anos máis tarde. O máis relevante é que este diálogo entre o exilio e o interior se concreta nun proxecto moi ambicioso, que se sitúa alén do traballo literario ou da edición de libros, como acontecía na parcería co grupo Galaxia. O LFG é concibido como unha “factoría cultural” ou árbore —así o imaxinou Seoane nun famoso deseño— da que debían colgar varias ponlas, de acordo co relato establecido por Xosé Díaz, protagonista directo da evolución seguida polo LFG (Díaz, 2008, p. 21):

Unha primeira ponla sería un centro de deseño e de fabricación industrial de cerámica, con Sargadelos como referente, no que se combinasen a vella tradición da industria da louza da época de Raimundo Ibáñez (1803), coa estética máis actual, “cunha inequívoca vontade de modernidade”. A fundación da Cerámica de Sargadelos, aberta en 1970, obedece a este propósito de crear formas con raíces, desde o propio deseño da planta circular —“la rosca” no argot interno—, que evoca un castro, ata a produción de pezas de cerámica (figuras, xerras, etc.) de alto valor engadido e de valor referencial para o consumidor galego durante varias décadas.

Unha segunda ponla deste proxecto estaba constituída polo sector editorial e de comunicación, que se plasmou nun proxecto editorial do que se viña falando, por parte de Rafael Dieste, Seoane, Díaz Pardo e Valentín Paz-Andrade, desde principios dos anos sesenta (editorial “expansiva” e de dimensión peninsular, con edición de libros en galego, castelán e portugués, é a proposta de Dieste a Díaz Pardo en 1963 (Dieste, 1995, pp. 569-573). O proxecto editorial sería finalmente Edicións do Castro. E o proxecto xornalístico non abrollaría ata mediados dos anos setenta, cando regresa Lorenzo Varela e se comeza a deseñar o Instituto Galego de Información e un probable diario, *Galicia*, que nunca chegou a ser editado.

A terceira ponla, un centro de referencia para a arte contemporánea galega, iniciativa en que Seoane puxo moito empeño, que foi o “Museo Carlos Maside”, albergado nas dependencias das Cerámicas do Castro (Sada). Como diría con certa sorna un xornal porteño (*La Opinión*, 10/12/1971), “Luis Seoane fundó un museo en un pueblo gallego”, pero o seu obxectivo era ben ambicioso: converterse no principal centro

de cultura contemporánea existente en Galicia (*Cadernos do LFG*, 1994, p. 52), onde convivisen as máis diversas formas de expresión cultural e artística, desde a poesía e a pintura ata o cinema ou a banda deseñada. En certo modo, tiña razón o xornal porteño: só coa potencia intelectual e a capacidade organizativa de Seoane e Díaz Pardo se podería pensar na existencia dun centro deste estilo asentado nunha parroquia das Mariñas. Este museo foi para Seoane, como lle dicía a Fernández del Riego nunha carta de marzo de 1979, o “soño da miña vida”, do que se reclamaba o seu fundador e principal mecenas, ao achegar a aquel máis de 140 obras propias ou doadas por artistas galegos.

E, finalmente, como xa se anunciaba no proxecto do Laboratorio de Magdalena, centros de investigación sobre diversos aspectos da realidade galega, tanto a industrial ou estética, como a propiamente cerámica. O vencello con Isidro Parga Pondal e o seu Laboratorio Xeolóxico de Laxe é un exemplo desta estratexia, como é a recuperación do antigo Seminario de Estudos Galegos, promovida de forma especial por Díaz Pardo en 1978, ou o propio funcionamento do Seminario de Sargadelos, enfocado tanto cara á realización de investigación e divulgación do traballo cerámico (as coñecidas “experiencias estivais” iniciadas nos anos setenta) como cara á propia investigación no proceso produtivo e estético da industria cerámica.

En conxunto, esta Galicia de Seoane, a dos anos sesenta e setenta, concrétese na posta en práctica dun ambicioso programa que ben podería ser un auténtico plan de acción cultural para un goberno propio de Galicia. Non é do caso reparar tanto nas realizacións específicas alcanzadas, como na orientación xeral do proxecto, que non é outro que o de trasladar á terra de orixe as utopías pensadas durante tantos anos de exilio e de traballo en Bos Aires sen perspectiva clara de poder “devolver” ese traballo a Galicia. Resulta patente que a aposta

Luís Seoane, Carmen Arias, Elena Tormo, Emilio Pita, Domingo García-Sabell e Isaac Díaz Pardo no Castro de Samoedo, en 1971, diante do mural que Seoane realizou para a factoría cerámica

industrial e editorial que comezara en Bos Aires e en Magdalena tivo continuidade en Galicia, malia os intermitentes desencontros rexistrados entre as “almas xemelgas” de Seoane e Díaz Pardo. Un museo que visualizase a potencia da arte contemporánea galega, en boa parte feita no exilio americano —de Bos Aires a México ou EE UU—, tivo a súa realización práctica no “Carlos Maside”. Unha editorial que fose alternativa ou que supuxese unha vía distinta á do grupo Galaxia foi quen de publicar moitos centos de libros, entre eles uns douscentos na colección de “Documentos para a historia contemporánea de Galicia”. Recuperar a memoria histórica de Galicia, rehabilitar a súa identidade sobre fundamentos novos e dialogar coa modernidade foi a aposta constante de Luís Seoane, que atopou o seu mellor interlocutor no grupo Sargadelos.

CODA: FOI SEOANE UN PERDEDOR?

Debo rematar con algunhas reflexións conclusivas. A primeira de todas é evidente. Hai varias “Galicias” no percurso biográfico de Seoane: a da formación en Compostela, a da instalación en Bos Aires e a do retorno sempre adiado desde os anos cincuenta. Pero por riba desta diversidade, había unha única idea, firme e sostida sen acougo durante toda a súa vida, como propia dun intelectual activo e comprometido, que é procurar un destino e un público (ou un pobo) ao que se dirixir: “ahí trabajais y vuestro trabajo aun en el medio del silencio tiene un destino”, confésalle ao seu mestre Maside en 1952 (Seoane, 1991, p. 73). Encontrar ese público é unha obsesión que se repite desde que, nos anos corenta, entra en contacto cos amigos que permaneceron en Galicia, aos que considera os seus mediadores, primeiro a través do grupo Galaxia e logo do grupo Sargadelos, co seu destinatario último, que é o pobo galego. Porque Seoane considera que todo canto fai no seu exilio porteño é pensando en Galicia, na súa cultura e na súa modernización e adaptación ás tendencias culturais e estéticas máis anovadoras e mesmo vangardistas: “Galicia é o que conta”, dille a García-Sabell en 1954. Dez anos máis tarde, volve doutro modo sobre o mesmo asunto, ao sentir morriña da súa longa estadia nas Cerámicas do Castro e percibir que en Bos Aires “somos ajenos a esta tierra no por ella, sino porque sus habitantes no necesitan de nosotros, no les importamos” (Díaz, 2004, p. 109).

Hai unha constante poética do recordo que se acrecenta co paso do tempo e a dificultade de retornar fisicamente a Galicia, pero que tampouco nunca se descarta. A confianza na devolución a Galicia da obra feita no exilio é mantida de forma siste-

mática, mesmo en tempos de desánimo e de sensación de fracaso, porque en última instancia Seoane acredita na existencia dun público que el coñeceu nos anos trinta e que mantén vivo nos trazos dos seus deseños e no vigor das súas lembranzas. Collamos, a título de exemplo, un texto escrito pouco antes de facer a súa primeira longa viaxe a Europa e de recalar por primeira vez en Galicia despois de case un cuarto de século fóra. Cando Seoane cerra a publicación da revista *Galicia Emigrante*, recolle nun libro, *Figurando recuerdos* (1959), a maior parte das capas que fixera para cada número da revista. O libro está precedido dun prólogo lúcido e triste, no que evoca Galicia e a súa historia de carácter popular, e no que sostén que realmente os recordos poden ser tanto a pedra firme na que se sufincar, como unha guía para proxectar o futuro:

Los recuerdos, uno está en ellos. Vive en ellos también el porvenir [...]. Cuando nos juntamos recordamos. Allá lejos, lejos, en Galicia crecen líquenes y musgos sobre nuestros muertos y nuestros hombres. Nosotros lejos, muy lejos, recordamos las sosegadas tardes campesinas, con los hombres agachados sobre la misma tierra que labran y dibujan con sus aperos de hace dos mil años [...]. Todos aquellos rostros que una vez vimos quedándonos para siempre en la memoria. Eran campesinos. Eran marineros [...]. Aquellos rostros, la tierra que labraban y el mar eran para nosotros la libertad [...]. Ahora nuestros héroes, esos hombres vagabundos por muchos países, y nosotros mismos, somos seguramente los fantasmas de los hechos que se narran en las noches aldeanas de invierno, al calor de la lumbre. ¡Ojalá fuese siquiera así...!

A actriz María Casares entrevistada para *Galicia Emigrante* polo escritor Víctor L. Molinari e Luís Seoane. Bos Aires, 1957

Ilustración para a portada de *Galicia Emigrante*, n.º 35, 1958

Yo narro mis recuerdos en dibujos. Recuerdos anteriores. Muchas veces, allá lejos, cada vez más lejos, tengo copiado estos rostros y estos gestos en las ferias de los jueves de Compostela, en alguna romería, o cuando hacían sus trabajos labriegos o marineros. Ahora los recuerdo. El dibujo sirve también para eso, para figurar el recuerdo [...]. Las líneas nos sirven a nosotros para invocar a un pueblo del que estamos lejos (Seoane, 1959).

Esta constatación leva a unha segunda observación, que é a necesidade de avaliar a Seoane, máis que como autor como un exiliado “atípico”, segundo foi definido no introito desta intervención. Creo que a figura de Seoane gana moito se o comparamos coa evolución biográfica e coa executoria intelectual doutros exiliados. Non pretendo comparalo con moitos outros exiliados galegos asentados nos máis diversos lugares de Europa e América, desde un Dieste ou un Silvio Santiago, ata un Carlos Velo ou calquera dos profesores acollidos nas universidades norteamericanas. Nesta confrontación, Seoane saíría probablemente vencedor, pero non é dunha comparanza da obra individual sobre o que quero chamar a atención. A comparanza cómpre facela con outros exiliados non galegos que viviron en situacións semellantes á de Seoane. A pregunta que hai que formular é simple: que fixeron como proxecto colectivo para a súa terra ou país de orixe. Pensemos en figuras xa evocadas aquí, como Rafael Alberti, Francisco Ayala, Ferrater Mora ou Angel del Río. Non se lle poden poñer chatas á súa obra intelectual individual, pero a súa contribución á creación dun plan de acción cultural, estético e mesmo político para a súa terra de orixe foi incomparablemente menor que no caso de Luís Seoane.

O máis rechamante —e indicativo— do percurso de Seoane é que ilustra cabalmente a posición do exilio galego con respecto a outros exilios. No caso de Cataluña, do País Vasco e mesmo de España no seu conxunto, o peso político do exilio foi importante, ben por dispoñeren de institucións propias e representativas, ben pola súa capacidade para empatar cos grupos de oposición política ao franquismo no interior. Non é preciso lembrar a importancia que, na transición democrática, desempeñaron institucións como a Generalitat de Catalunya, mantida rexamente polo seu presidente J. Tarradellas, ou a capacidade de manobra que tivo o Partido Nacionalista Vasco nas accións políticas desenvoltas no exilio. Isto explica o alcance simbólico que tiveron xestos como o retorno de Tarradellas en 1977 e a súa famosa alocución na praza de Sant Jaume (“Ciudadans de Catalunya, ja sóc aquí”). Algo semellante se podería dicir do retorno dalgúns dirixentes do Partido Comunista de España e da estratexia de recon-

ciliación nacional defendida por Santiago Carrillo como contribución á transición democrática. No caso de Galicia, este proceso de recuperación do exilio ficou choído ou, cando menos, privado do poder simbólico dos exemplos evocados.

Tratábase, en todos os casos mencionados, do exilio propiamente político. En troques, o exilio galego non tivo apenas influencia política no devir da Galicia da transición e de construción da autonomía. As razóns desta debilidade son complexas e, desde logo, non unidireccionais. Carecía de institucións propias, pois o Consello de Galiza, alentado por Castelao en 1944, nunca chegou a ser recoñecido nin no interior nin por todos os grupos do exilio galego. Alén diso, a ruptura política co galeguismo do interior, substanciada nos anos cincuenta, continuou por outras vías no seo do novo nacionalismo dos anos sesenta, que tampouco foi quen de conectar coas organizacións do exilio americano, alén dos consabidos contactos persoais (Luis Soto, Antón Moreda, Ricardo Palmás). Os debates epistolares sostidos nos tempos da transición, aos que non é alleo o propio Seoane, entre Rodolfo Prada ou Florencio Delgado Gurriarán con Ramón Piñeiro e a súa estratexia de apoiar a dirixentes como Antonio Rosón na posta en marcha do réxime da preautonomía e do novo Estatuto, amosan o profundas que eran as gabias que separaban a uns dos outros.

Neste contexto, agrándase claramente a figura e a obra de Luís Seoane, tanto en termos comparativos co propio exilio galego como co doutras comunidades (catalá, vasca ou española). A razón é moi sinxela: o peso da obra do exilio na España interior foi relativamente débil tanto no ámbito da política como, nomeadamente, no da cultura. Isto non significa desprezar o traballo que moitos exiliados españois desenvolveron en institucións internacionais ou en universidades estranxeiras, desde o grupo de filólogos asentados nos EE UU (Castro, De Onís, Llorens...) ata historiadores como Claudio Sánchez-Albornoz ou P. Bosh-Gimpera, asentados en Bos Aires e México DF, respectivamente. O que quero salientar é que, alén do valor da súa obra individual, a súa repercusión institucional en España foi baixa, se non irrelevante, porque careceron de interlocutores ou mediadores. Só no caso de empresas como a editorial e revista de Ruedo Ibérico se podería atopar unha influencia intelectual directa na España interior, que, por outra banda, non puido ser continuada despois da morte de Franco. En troques, unha parte substancial do que se construíu en Galicia no ámbito cultural —referencialmente no grupo Galaxia, directamente no grupo Sargadelos— procede da influencia e do peso do exilio e, moi en particular, da figura individual de Luís Seoane, tanto durante o franquismo

como nos tempos do réxime autonómico. A sombra de Seoane cobre toda a segunda metade do século vinte na cultura galega.

Esta foi a súa gran contribución e tamén esta é a medida máis acaída da súa obra. Porque Seoane non só contribuíu a forxar todo un programa de acción cultural, senón que anovou a propia imaxe de Galicia. Nas súas xilografías, nos seus deseños cerámicos, nas ilustracións de libros e revistas, Seoane foi construíndo un rostro estético de Galicia, tarefa que non acometera no seu día a pintura histórica, debuzada totalmente cara ao paisaxismo. Seoane ponlles cara aos heroes e figuras lendarias de Galicia, como os Madrazo e tantos outros pintores españois llela puxeran a Guzmán el Bueno, El Cid ou Viriato. No seu libro case testamentario, *Imágenes de Galicia* (1978), na colección das súas 18 xerras-cabeza e nas capas de revistas e libros editados en Bos Aires están presentes moitas figuras da historia de Galicia, desde Prisciliano ou Diego Xelmírez ata Inés de Castro ou Roi Xordo. Seoane contribuíu a renovar a idea de Galicia, que estaba ancorada entre a tradición etnocultural da xeración Nós e a filoloxización extrema que cuñou o grupo Galaxia, cunha posición bastante orixinal, que recorría á tradición histórica máis da época medieval que dos tempos prerromanos e que, por riba de todo, contiña unha mensaxe claramente laica e popular, de loitadores anónimos pola liberdade. As imaxes que enchen os seus tapices e xilografías son figuras que falan de rebeldía e, por tanto, son figuras que están a crear a imaxe dun pobo dono de seu e dos seus destinos.

Rematarei cunha última observación, vencellada ao retorno físico de Seoane a Galicia nos finais dos anos setenta e ao balance negativo que por veces fai da súa vida e da súa obra, mesmo en epístolas privadas aos seus vellos amigos: “penso voltar e, coma tí, penso manterme ‘fóra de xogo’”, dicíalle a Fernández del Riego nunha das súas últimas cartas (1/1/1979), ao que lle confesaba que “quixera non ter a sensación de que todos nos perdimos os anos traballando sin ter porqué”. Cando decide finalmente asentarse na súa morada coruñesa, o artista chega algo abatido e canso, cunha sensación de fracaso que non cadra en absoluto coa dimensión da súa obra e coa grandeza das súas utopías. Mesmo naquela altura dá a lume un libro, baixo o selo editorial de Hombre al Mar, que no seu propio nome evoca unha mensaxe de naufraxio individual e grupal. O libro contén textos de Alberti, Cuadrado, Varela e do propio Seoane, que se encargou da edición, aínda que saíse publicado postumamente en Bos Aires. Dado que ten algo de testamentaria, cómpre reparar na adicatoria que Seoane

puxo á fronte deste libro, cando un dos seus mellores amigos, Lorenzo Varela, xa morrera en Madrid un ano antes. É unha dedicatoria que xa colocara, dez anos antes, no libro *Castelao artista* (Alborada, Bos Aires, 1969), que agora se repite:

A Lorenzo Varela e a Arturo Cuadrado por canto fixemos xuntos en Buenos Aires, perdendo.

Por canto soñamos en Galicia dende Buenos Aires, escribindo, pintando, loitando e perdendo. Soios.

Con todos os respectos pola obra e a figura de Seoane, creo que non se pode concluír esta panorámica pola súa vida e obra aceptando acriticamente esta mensaxe triste e desacougada. A adicatoria ten de certo case todo: que os seus entrañables amigos Varela e Cuadrado foron esenciais no traballo colectivo feito en Bos Aires; que todos eles despregaron un grande esforzo na tarefa de soñar unha Galicia futura fundada na riqueza da súa tradición, na liberdade do seu pobo e na incorporación do mellor da modernidade; que non é descamiñada a súa autopercepción de que non foron de todo comprendidos na súa terra de orixe, cando menos de forma permanente. Pero hai unha palabra que merece ser revisada, que é a de “perder”, que levaría á idea de fracaso que roldou algúns dos debates destes días. Concorro coa percepción que manifestaron os nosos convidados arxentinos de que Luís Seoane e o seu grupo de exiliados porteños non foron uns perdedores, porque gran parte dos seus obxectivos foron logrados. Poida que este grupo de exiliados fosen uns incomprendidos no seu tempo ou que o recoñecemento académico e cultural que tanto ansiaba lograr Seoane, para si e para os seus amigos por parte das elites culturais da Terra, non se producise ata moitos anos despois. Pero os anos transcorridos desde a súa morte, nomeadamente no caso de Seoane, non fixeron senón agrandar a dimensión da súa obra persoal e do seu labor de planificación dun programa de futuro para Galicia e para a súa cultura e identidade, como amosan as dúcias de libros e de exposicións sobre a súa obra e, nomeadamente, a existencia da propia fundación que leva o seu nome. Talvez non tivo en vida a gloria de que era merecente, pero a posteridade non lle foi adversa, en boa medida grazas á teimosía da súa compañeira, Maruxa Fernández. Por iso atrévome a concluír, despois destas catro xornadas de relatorios e debates, que Seoane non se debe considerar nin un perdedor nin un solitario.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

As citas literais de cartas de Luís Seoane ou dirixidas a Luís Seoane proceden basicamente do seu Epistolario (Arquivo da Fundación Luís Seoane, A Coruña), agás no caso das recibidas por Fernández del Riego (Arquivo da Fundación Penzol, Vigo).

- ALONSO MONTERO, X. (1994), *As palabras no exilio. Biografía intelectual de Luis Seoane*, Edicións Xerais, Vigo.
- AXEITOS, X. L. e X. SEOANE (1994), *Luis Seoane e o libro galego na Arxentina (1937-1978)*, Deputación Provincial, A Coruña.
- AYALA, F. (1949), "Para quién escribimos nosotros", en F. Ayala, *El escritor en la sociedad de masas*, Sur, Bos Aires, 1958.
- AYALA, F. (1982), *Recuerdos y olvidos*, Alianza Editorial, Madrid.
- CADERNOS do Laboratorio de Formas de Galicia, 7 (1994), *4 notas sobre Luis Seoane cun apéndice fotográfico*, Edicións do Castro, Sada.
- CELA, C. J. (2009), *Correspondencia con el exilio*, Editorial Destino, Barcelona.
- CLARA, J.; P. CORNELLÁ, F. MARINA e A. SIMÓN (eds.) (1994), *Epistolari de Jaume Vicens Vives*, Quaderns del Cercle, Girona.
- DÍAZ, M. A. (2004), *Luis Seoane. Notas ás súas cartas a Díaz Pardo, 1957-1979*, Edicións do Castro, Sada.
- DÍAZ Y DÍAZ, M. C. (1977), *Galicía 2002*, Universidade, Santiago de Compostela.
- DÍAZ ARIAS DE CASTRO, X. (2008), *Sargadelos recuperado. O Laboratorio de Formas 40 anos despois*, Fundación Luís Seoane, A Coruña.
- DIESTE, R. (1995), *Obras completas, V. Epistolario*, Edicións do Castro, Sada (edición de X. L. Axeitos).
- FERNÁNDEZ, S. e M. BROCOS (1966), *Galicía hoy*, Éditions Ruedo Ibérico, Bos Aires / París.
- FERNÁNDEZ DEL RIEGO, F. (1990), *O río do tempo. Unha historia vivida*, Edicións do Castro, Sada.
- GAZIEL (2005), *Meditaciones en el desierto*, Editorial Destino, Barcelona.
- GRANELL, E. F. (2009), *Correspondencia con sus camaradas del P.O.U.M. (1936-1999)*, vol. 1, Fundación Granel, Santiago de Compostela.
- MANENT, M. (1995), *Dietari dispers (1918-1984)*, Edicions 62, Barcelona.
- MUÑOZ, C. (2005), *Epistolario*, Biblioteca del Exilio, Edicións do Castro, Sada (edición de X. L. Axeitos e Ch. Portela).
- SCHEIMBERG, S. (1963), *Cartas europeas (segundo cuaderno de viaje)*, Edición do autor, Bos Aires.
- SEOANE, L. (1959), *Figurando recuerdos*, Editorial Citania, Bos Aires.
- SEOANE, L. (1991), *Tectos inéditos*, Universidade, Santiago de Compostela.